

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) —

Антропоцентрична парадигма опису мови зумовила помітні зміни в поняттєво-термінологічному апараті лінгвістичних досліджень, спричинила нову інтерпретацію багатьох базових мовних категорій, зокрема категорії модальності. У статті сформульовано нову когнітивну теорію модальності, показано можливості її застосування в текстовому аналізі, задекларовано її застосовність для пояснення особливостей багатьох мовних категорій: категорії предикативності, категорії метафори, категорії вставленості тощо.

Ключові слова: мовознавство, антропоцентрична парадигма, категорія модальності, художній дискурс.

Розвиток і зміна наукових парадигм опису мови закономірно позначаються на складі категорій, використовуваних тією чи іншою теорією. Нерідко трансформації підходів до опису мови супроводжуються появою нового розуміння поняттєво-термінологічного апарату дослідження. Непоодинокими є й випадки традиційного використання в межах нових наукових парадигм категорій, властивих попереднім етапам інтерпретації мови. Це, як правило, спостерігається на початку становлення нової теорії або ж тоді, коли попередні форми категоризації мовного матеріалу можна включити до нової теорії як допоміжний засіб. Ілюстрацією цього узагальнення може бути аналіз таких центральних категорій синтаксису слов'янських мов, якими є категорії модальності та предикативності.

Найбільшого поширення в слов'янському мовознавстві набуло розуміння категорії модальності, сформульоване й обґрунтоване В. В. Виноградовим¹. Виокремлення цієї категорії було здійснене в рамках лінгвоцентричного (системоцентричного, об'єктоцентричного) підходу до опису мови, який передбачав розгляд мови як уже сформованого феномену, абстрагованого від мовця, конкретного текстотворення. Характерною рисою підходу В. В. Виногорова до розкриття сутності категорії модальності стало те, що свою теорію він будує на матеріалі окремо взятих речень, а не речень у мовленні. Використовуючи термінологію В. А. Звегинцева², можна констатувати, що традиційна теорія модальності ґрунтується на аналізі псевдоречень. У результаті такого вибору об'єкта модальні розрізнення і протиставлення В. В. Виноградов проводить виключно на базі діакритичних ознак, властивих самому реченню поза його функціонуванням у дискурсі.

¹ Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В. В. Избранные труды : Исслед. по рус. грамматике. — М., 1975. — С. 53–87.

² Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. — М., 1976. — 308 с.

Цей підхід набув поширення попри деякі часткові розбіжності у витлумаченні категорії модальності³. До дискусійних моментів, зокрема, належить визначення самої природи модальності. В. В. Виноградов⁴, В. З. Панфілов⁵, Г. В. Колшанський⁶ та багато інших лінгвістів розглядають модальність як загальну семантичну категорію речення, що має змішаний лексико-граматичний характер. Зокрема, Г. В. Колшанський зазначає: «За своєю природою модальним змістом речення є думка як відбиття дійсності, взята з боку «модусу» існування дійсного явища (можливість, дійсність, необхідність). Цей зміст реалізується у всьому складі речення і не накладає будь-яких особливих ознак на структуру речення. У цьому розумінні модальність залишається загальною семантичною категорією, пов'язаною умовою констеляції з категорією предикативності»⁷.

Близьке до зазначеного розуміння наявне і в працях функціонально-граматичного спрямування, зокрема О. В. Бондарко тлумачить модальність як функціонально-семантичну категорію, що ґрунтується на засобах різних мовних рівнів⁸. Спостерігаються також і дещо вужчі потрактування цієї категорії — як категорії граматичної⁹ або як реченнєвої категорії суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування¹⁰.

Спільним у синтаксичних працях останніх років, присвячених опису східнослов'янських мов, є розуміння модальності як функціонально-семантичної категорії, «яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного»¹¹, а також протиставлення модальності об'єктивної і суб'єктивної. Зокрема, в рамках такої інтерпретації категорії модальності об'єктивна модальність характеризується як «необхідна граматична ознака будь-якого речення, одна з категорій, що формує разом з категорією часу загальну реченнєву категорію — *предикативність*. Вона виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності й нереальності. <...> На противагу об'єктивній, суб'єктивна модальність не становить обов'язкового елемента кожного висловлення, а може нашаровуватися на основну модальну кваліфікацію, яка звичайно передається способом дієслова. Вона створює додаткову модальну інтерпретацію висловлень»¹².

Починаючи з 80-х років минулого століття у слов'янському мовознавстві теоретично утверджується думка про можливість і доцільність інтерпретації мови з антропоцентричних позицій. На сучасному етапі розвитку мовознавства антропоцентрична тенденція побудови лінгвістичних описів за масштабністю і впливовістю, мабуть, стала домінантним напрямом мовознавства, що дозволяє

³ Див., наприклад, огляди підходів до категорії модальності: Otázky slovanské syntaxe. III // Sb. Symposia «Modalni Vystavba Vypovedi v Slovanskych Jazicich». — Brno, 1973. — S. 391–393; Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность. — Ленинград, 1990. — С. 67–68; Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. — Чернівці, 2002. — С. 10–18.

⁴ Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике. — М., 1975. — С. 56 і далі.

⁵ Панфілов В. З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения // Вопр. языкознания. — 1977. — № 4. — С. 37–48.

⁶ Колишанський Г. В. Логика и структура языка. — М., 1965. — С. 93–94.

⁷ Там же.

⁸ Бондарко А. В. Об актуализационных признаках предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. — Ленинград, 1975. — С. 139–147.

⁹ Будагов Р. А. Язык — реальность — язык. — М., 1983. — С. 234.

¹⁰ Вихованець І. Р. Граматика української мови : Синтаксис. — К., 1993. — С. 62.

¹¹ Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид. випр. і допов. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О (співголови) і т. ін. — К., 2004. — С. 367.

¹² Там же.

говорити про утвердження в лінгвістиці і — ширше — в системі наукових знань нової антропоцентричної, або антропологічної, парадигми¹³. Щоправда, антропоцентричний підхід і пов'язані з ним такі масштабні напрями сучасного мовознавства, як культурологічний, синергетичний, когнітивний, неоднаково позначилися на описі різних рівнів мови. Найвиразніше вони були реалізовані на матеріалі лексичних ресурсів слов'янських мов, граматики ж узагалі, і граматичні категорії зокрема, проаналізовані в антропоцентричному ракурсі значно менше, хоча не викликає сумнівів, що антропоцентрична парадигма дозволяє суттєво доповнити традиційні граматичні концепції.

Уведення мовця до кола аспектів опису мови, розуміння під об'єктом лінгвістичного аналізу комплексу «людина — мова», винесення в центр уваги когнітивної лінгвістики особи, що говорить і пише¹⁴, привело до переміщення інтересу з питання як побудована мова до проблем породження текстів, до мовної діяльності, до реального функціонування мови. Отже, мовлення як реальна реалізація мови, а не мова як абстрактний зразок, відділений від мовця і обставин його мовної діяльності, стає основою дуже значної частки когнітивних досліджень.

Констатуючи тенденцію до розрізнення об'єктів лінгвоцентричних і антропоцентричних досліджень, важливо зауважити, що в історії мовознавства спостерігається явне або приховане протиставлення цих двох підходів до вибору об'єкта аналізу, оскільки мова розглядається або як діяльність, або ж тлумачиться як абстрактний продукт, певна система, яку, в інтерпретації Л. В. Щерби, відбивають «словники і граматики»¹⁵.

Діяльнісна інтерпретація мови виразно спостерігається вже в працях В. фон Гумбольдта, який відзначав, що мова являє собою неперервний процес людської діяльності. «Мова є не продуктом діяльності, а діяльністю ... У строгому розумінні ... мовою можна вважати тільки всю сукупність актів мовленнєвої діяльності», — зазначав він¹⁶. В. фон Гумбольдт уважав правила не фіктивними продуктами наукового аналізу, а реальними продуктами мови. Мовленнєва діяльність, за В. фон Гумбольдтом, розглядається в нерозривному зв'язку з діяльністю мислення: «Визначення мови як діяльності духа цілком правильне й адекватне»¹⁷.

Розуміння мови як мовленнєвої діяльності набуло подальшої конкретизації в працях О. О. Потебні. Учений, підтримуючи позицію В. фон Гумбольдта в тому, що мова є не мертвим продуктом, а творчою діяльністю, разом з тим зазначав: «мова є стільки ж діяльністю, скільки й витвором»¹⁸. З розуміння мови як діяльності випливають думки О. О. Потебні про неточність виразу «багатозначне слово», оскільки слово в мові відповідає лише одному акту думки, різними словами вчений вважає і різні форми слів.

¹³ Див.: Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филол. науки.— 2001.— № 1.— С. 64–72; Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Язык и наука в конце XX века.— М., 1995.— С. 144–238; Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике.— Воронеж, 2002.— 191 с.; Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке.— М., 1988.— 242 с.

¹⁴ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.— М., 1973.— С. 13–19.

¹⁵ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.— Л., 1974.— С. 303.

¹⁶ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 70.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Потебня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 27.

Зазначена тенденція, яка пов'язана з явним або невираженим антропоцентризмом підходів, спостерігалася в працях Е. Бенвеніста, вчених психологічної і почасти молодогограматичної шкіл (Х. Штейнталь, Г. Пауль, І. О. Бодуен де Куртене, Д. М. Овсяннико-Куликовський).

Різка зміна в розумінні взаємовідносин понять мови як процесу діяльності і як сукупності компонентів мовної структури була пов'язана з іменем Ф. де Соссюра. На відміну від В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюр розуміє мову лише як сукупність компонентів мовної структури: «Мова — це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом <...> Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі і розуму»¹⁹. Ф. де Соссюр в окремому розділі проводить протиставлення лінгвістики мови й лінгвістики мовлення, образно порівнюючи мову з симфонією, її нотним записом, а мовлення з виконанням цієї симфонії; реальність цієї симфонії, на думку ученого, «не залежить від способу її виконання; помилки, яких можуть припуститися музиканти, ніяк не шкодять цій реальності»²⁰. Ф. де Соссюр вважає, що «вивчення мовної діяльності поділяється на дві частини: перша, найголовніша, має за предмет саму мову, як суспільну по суті і незалежну від індивіда: це наука виключно психічна; друга частина, другорядна, має за свій предмет індивідуальний аспект мовної діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію: вона психофізична»²¹.

Лінгвоцентрична в своїй основі концепція Ф. де Соссюра, яка пов'язана з виділенням системного аспекту в тлумаченні мови, набула не лише визнання, а й стала панівним способом лінгвістичних описів у ХХ ст. Їхня мета полягала у виділенні з текстів елементів, що піддаються систематизації, і вилучення того мінливого, що привносить мовна діяльність. Їхньою особливістю стала атомарність. Наприклад, у синтаксисі основним об'єктом аналізу стає речення, вирване з контексту, приписувані йому властивості шукають переважно в складі самого речення і відкидаються спроби поглянути на цю одиницю як на компонент тексту, не кажучи вже про розгляд речення як конкретного висловлення мовця в конкретному дискурсі. Це ж можна сказати і про підходи до інших рівнів мови.

У результаті цього мова все більше починає тлумачитися як виділена лінгвістами абстрактна замкнута система структурних одиниць. На рівні синтаксису — це спроби встановити набори схем, які представляють розмаїття речень у мові, виділити категорії, які цим схемам можна приписати. Проте звернення до мовної практики відразу ж показує, що мовці будують правильні речення, не виходячи з цих схем або не завдяки цим схемам. У переважній більшості випадків вони їх просто не знають. Вдала комунікація здійснюється часто не завдяки, а іноді і всупереч положенням синтаксису як науки.

Незважаючи на значну роль освітнього фактора в засвоєнні рідної мови існує дуже багато доказів, що компоненти мовної структури не існують у свідомості мовця як знання закріпленої в словниках і граматиках інформації про мовну систему. Кожен мовець має індивідуальні уявлення про значення того чи іншого слова, тієї чи іншої конструкції. Це уявлення має різний ступінь наближеності до загальнонаціональної абстрактної мовної системи. А тому між абстрактним поданням значення того чи іншого знака та поданням конкретним, реалізованим у мові, можуть існувати помітні відмінності. Таким чином, в основі психології мовленнєвої діяльності передусім лежить пригадування аналогій, пригадування

¹⁹ Соссюр. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998. — С. 36.

²⁰ Там же. — С. 31.

²¹ Там же. — С. 32.

досвіду використання тих чи інших слів або конструкцій. Це й робить семантику вжитих мовцем слів відмінною від поданої в словнику. Зрозуміти конкретне слово в сукупності його поняттєвого і смислового складників — це не тільки співвіднести його зі словником, а й зафіксувати відображені в ньому індивідуальні риси мовця: його знання, культурний досвід, психічні особливості тощо. Неважко помітити, що все сказане прямо корелює з поняттям «концепт» і зі сформованими методами його опису.

Мова — це конкретні вияви мовної діяльності кожного носія мови, які збігаються з виявами інших носіїв мови і в більшості випадків набули узагальненої характеристики в словниках і граматиках. Реальний і основний спосіб життя і розвитку мови лежить у напрямку від незліченних виявів мовної діяльності членів мовного колективу до стихійної її нормалізації і системної самоорганізації, до закріплення спільних рис у відповідних мовознавчих побудовах. Зворотний шлях, якому відводиться головна роль у концепції Ф. де Соссюра, також можливий, але він більш властивий етапам початкового засвоєння іноземної мови за допомогою методик, які передбачають навчання мовлення через вивчення абстрактної системи мови.

Таким чином, звертаючись до наведеної вище аналогії Ф. де Соссюра, у якій він порівняв мовців із музикантами, варто наголосити, що вона не зовсім точна: виявляється, що мовці зазвичай (якщо не брати до уваги периферійні випадки, пов'язані з вивченням на початковому етапі іноземних мов) прямо не відтворюють даних граматик і словників, вони покладаються у своїй мовній діяльності на власний комунікативний досвід, на засвоєні стереотипи спілкування в колективі, в соціумі. Через приблизність знань мовних норм, закріплених у граматиках і словниках, мовець постійно не тільки відтворює мову, а й створює нове в мові, несвідомо забезпечуючи її розвиток. Якщо порівнювати мовців із музикантами, варто говорити про те, що музиканти не читають нот, а виконують певні варіації симфонії, покладаючись переважно на свою уяву про симфонію, на свою майстерність, що й приводить до постійного оновлення, видозміни музичного твору. Композитору ж потрібно перекласти почуте на нові ноти, які відіб'ють нову варіацію.

Отже, реальне життя мови, мовлення виявляється не менш важливим об'єктом вивчення, ніж абстрагована від мовлення сукупність мовних засобів. Зазначена думка була детально обґрунтована в статті О. С. Мельничука «Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства»²². Тут, зокрема, зазначено, що психіці мовця не властива локалізація мовної системи, більше того, мовець не усвідомлює наявності в його психіці мовної системи, принаймні в тому вигляді, як вона представлена в граматиках і словниках: «компоненти мовної структури не існують у свідомості мовця у вигляді упорядкованої системи, а відтворюються ним щоразу за відомими йому з мови колективу зразками, що відповідають аналогічним ситуаціям і завданням висловлень. Для кожного члена мовного колективу мова існує об'єктивно не тільки у вигляді мовних процесів, а й разом із застосовуваними в цих процесах компонентами мовної структури, які він в основному відтворює. Це означає, що носії мови взагалі не усвідомлюють і не осмислюють окремих компонентів мовної структури у відриві від конкретних висловлень. <...> ні абстрактне осмислення окремих компонентів мовної структури звичайними носіями мови, ні створювані мовознавцями абстрактні системи цих

²² Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2–3. — С. 3–19.

компонентів не є безпосередніми виявами реальної мови, вони становлять лише похідні від неї вторинні сутності. Виявами реальної мови є лише всі випадки вживання таких компонентів мовної структури в складі конкретних висловлень, як і кожне конкретне висловлення в цілому»²³. «З усього сказаного, — зазначає О. С. Мельничук, — випливає, що говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури. Те, що мається на увазі під терміном *мова* в зіставленні *мова* і *мовлення*, є лише абстракція від багатьох випадків застосування компонентів мовної структури в конкретних мовних виявах, зокрема висловленнях. Замість терміна *мова* в цьому значенні слід було б користуватися виразом *система структурних компонентів мови*»²⁴.

Наведені міркування про значення антропоцентричного погляду на мову і роль дослідження мови в процесі її живого використання лежать не лише в площині абстрактного обговорення питань мовної онтології і шляхів розвитку мовознавства. Антропоцентричний підхід зумовлює нове бачення й деяких, здається, детально описаних категорій. До них можна віднести категорію модальності, яка останні 80 років, починаючи з праць Ш. Баллі²⁵, є об'єктом активного лінгвістичного вивчення.

Як було зазначено вище, традиційна мовоцентрична теорія модальності залишається в слов'янському мовознавстві практично в незмінному вигляді, хоча містить чимало суперечностей.

Зокрема, логічно погано вмотивованим є об'єднання об'єктивної і суб'єктивної модальності. У їх виділенні немає, хіба що крім поняття «відношення», будь-якої спільної логічної основи. Звертає на себе увагу й той факт, що об'єктивній модальності досить часто приписується властивість бути складником предикативності, тоді як суб'єктивна модальність залишається поза синтаксичною основою речення. Наприклад, у «Російській граматиці» зазначається, що «предикативність — категорія, яка цілим комплексом формальних синтаксичних засобів співвідносить повідомлення з тим або іншим планом дійсності. Структурна схема речення має такі граматичні особливості свого існування, які дозволяють позначити, що те, про що повідомляється, або реально здійснюється в часі (теперішньому, минулому або майбутньому; це план реальності або, що те саме, часової визначеності), або ж мислиться як можливе, бажане, таке, що повинно відбутися, або ж вимагається (це — план ірреальності або, що те саме, часової невизначеності). Значення часу і реальності / ірреальності злиті в єдине ціле; комплекс цих значень називається об'єктивно-модальними значеннями або об'єктивною модальністю»²⁶. Аналогічні погляди побутують і в граматиках інших слов'янських мов. Наприклад, вони домінують у синтаксисі української мови, про що свідчить така інтерпретація предикативності, представлена в енциклопедії «Українська мова»: «Предикативність — комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності й формує речення як комунікативну одиницю. Комплексність предикативності

²³ Там же. — С. 13.

²⁴ Там же. — С. 13.

²⁵ Див.: Bally Ch. *Syntaxe de la modalité explicite* // Cahiers Ferdinand de Saussure. — Paris, 1942. — N 2. — P. 2, 3–13; Баллі Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. — М., 1955. — 416 с.

²⁶ Русская грамматика : В 2 т. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1980. — Т. 2. — С. 85–86.

полягає у тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, актуалізаційної за своєю природою, та категорії модальності, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності»²⁷.

Викликає заперечення і спрощена думка, що речення в дійсному способі є засобом прямого відбиття дійсності, тоді як ірреальні способи тлумачаться в напрямку вираження в них ментальних рухів мовця: насправді всі речення незалежно від способу присудка відбивають ментально-чуттєвий світ мовця.

Далеко неоднозначним є й таке класичне визначення суб'єктивної модальності, як вираження ставлення мовця до висловленої ним же думки. Адже, пристаючи до такого визначення, варто вважати, що когнітивна діяльність людини полягає в тому, що мовець на першому етапі висловлює первісні думки, які на другому етапі стають об'єктом «інквізиторських» самооцінок щодо їхньої вірогідності, справедливості, переконливості. Наприклад, треба повірити в те, що в реченні *Він, мабуть, прийшов* поєднані два досить об'ємні комплекси когнітивних операцій. Перший з них полягає в тому, що мовець стверджує буттєвість ситуації *Він прийшов*. За традиційною теорією модальності, тут ідеться про відбиття дійсності, а саме події, що відбулася в минулому. Другий комплекс містить у собі низку операцій. По-перше, це операція, пов'язана із запереченням буття події *Він прийшов* у минулому (тобто із запереченням факту відбиття реченням у дійсному способі реальності). По-друге, мовець стверджує, що подія *Він прийшов* є артефактом його думки (при цьому мовець за законами логіки заперечує факт існування первинної думки *Він прийшов*). Нарешті, він відносить зміст своєї думки до сфери можливого.

Наведений приклад унаочнює птучність традиційної концепції модальності, ілюструє її внутрішні суперечності. Значно простіше розглянуте речення можна пояснити з антропоцентричних позицій. Це пояснення полягає в тому, що мовець у ньому зразу висловлює своє припущення. Про наявність ментальної операції припущення, яка приховується в реченні *Він, мабуть, прийшов* свідчать його синонімічні зв'язки з реченням *Я припускаю, що він прийшов*. Відбиття дійсності через ракурс припущення, точніше через модальний ракурс припущення, і є когнітивною ознакою наведеного речення.

Відхід від традиційних тлумачень модальності й когнітивне розуміння її як ментально-чуттєвого ракурсу відбиття дійсності дозволяє зняти численні обмеження в її застосуванні. Зокрема, одним з недоліків традиційної теорії модальності є те, що з її допомогою дуже важко пояснити семантичні новоутворення, зокрема метафори. Наприклад, не можна погодитися з традиційною думкою, що в наведених нижче рядках з П. Тичини, де речення вжито в дійсному способі, прямо відбито навколишню реальність:

Ходить ніч по саду
місячними кроками,
зоряними крилами
просіває пільму.

Адже з позицій системно усталеного позначення навколишньої дійсності *ніч* не може *ходити*, *кроки* можуть мати розмір, характеризуватися частотою, але не ознаку *місячний*, *крила* не здатні бути засобом просівання та ще й не речовини, а *пільми*. Якщо послідовно спиратися на догму, що речення з присудком у дійсному способі і теперішньому часі відбиває те, що є в реальності, то наведені ряд-

²⁷ Українська мова : Енциклопедія.— С. 520.

ки треба віднести до неправдивих або ж висловити сумнів щодо психічного здоров'я їхнього автора.

Пропонований нами підхід до визначення модальності як когнітивної категорії знімає ці протиріччя і дозволяє розглядати метафори як один із різновидів модальності — модальності уяви, яка існує поряд з іншими модальностями чуттєвого сприйняття, знання, віри, переконання, припущення тощо. Зокрема, наведені вище рядки втрачають незвичність, якщо вони будуть пояснені за допомогою модального показника *Я уявляю, що*.

Аналіз речень у дискурсі змушує стверджувати, що модальна семантика формується не тільки всередині речення. Вона нерідко є конструктором цілого тексту або спирається на позатекстову інформацію. Наведемо для ілюстрації цієї думки хоча б такі рядки з поеми Т. Шевченка «Сон»:

Легим.
Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

Виходячи з того, що в процитованих рядках ужито форми дійсного способу теперішнього часу, маємо за традицією стверджувати, що тут ідеться про реально здійснювані події. Але назва поеми й рядки, що передують наведеним, змушують відштовхнутися від іншої модальної пресупозиції: *Мені сниться (ввижається, здається), що...*

Такий самий прийом зміни локусу повідомлюваного — перенесення його з площини відбиття реальної дійсності у сферу психіки — спостерігаємо в «Каменях» І. Франка:

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, та пуста, і дика площина,
І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

Аналогічний спосіб створення художньої дійсності, яка жодним чином не претендує на те, щоб бути сприйнятою як відбиття реальної дійсності (хоча тут також стикаємося з реченнями у формі дійсного способу), характерний і для «Пророка» О. С. Пушкіна:

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился,
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился.

Хоча в цьому творі відсутня значна метафоричність, йому властива модальна пресупозиція *Я уявляю, що...*, яка є характерною ознакою мовної метафори. Завдяки їй весь «Пророк» стає твором-метафорою, зміст якого є не відображенням реальної дійсності, подій, що сталися з поетом, а відбиттям уявного.

Наведений приклад свідчить, що семантичні ресурси дійсного способу виходять далеко за межі відбиття реальної дійсності — він є засобом вираження більшого, зокрема уявлень мовця. Реалізація цього модусу відкриває можливість для використання метафоричних висловлень. Речення, в яких уживаються так звані стерті метафори, навпаки, демонструють втрату модальності уяви. Наприклад, речення *Вулиця пролягає через місто* залежно від контексту природно допускає модальність знання, зорового сприйняття (*Я знаю, бачу, що вулиця*

пролягає через місто) й відкидає можливість експлікації в ньому модальності уяви: (?) Я уявляю, що вулиця пролягає через місто.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що модальна інтерпретація в межах самого речення часто неможлива, нерідко розуміння речення потребує аналізу контексту (ілюстрацією може бути наведений вище аналіз творів Т. Шевченка й І. Франка), а в деяких випадках виникає необхідність аналізу навіть дискурсу. Проілюструємо це твердження рядками з вірша М. Ю. Лермонтова «Тучка»:

Ночевала тучка золотая
На груди утёса-великана.

Якщо виходити з того, що поет у вірші передає своє захоплення кавказьким пейзажем, то модальна пресупозиція зорового відбиття реального властива словам *тучка*, *утёс* (поет бачив, що була *тучка*, *утёс-великан*), а пресупозиція уяви, тобто метафорична модальність, закріплюється за словами *ночевала*, *на груди* (поет уявляє, що *тучка ночевала на груди*). Якщо ж обставини створення вірша свідчили б, що М. Ю. Лермонтов писав про стосунки жінки й чоловіка, це змусило б нас віднести до метафор слова *тучка* й *утёс* (поет уявляє, що жінка — це *тучка*, а чоловік — *утёс*), тоді слова *ночевала*, *на груди* розглядалися б як засоби прямого позначення дійсності.

Останній з наведених прикладів також, здається, утверджує в думці, що звужене потрактування модальності як суто реченнєвого явища, зокрема повторювання положення, яке вже стало певною аксіомою, що речення у формі дійсного способу містять об'єктивно-модальне значення реальності, перешкоджає поглибленому дослідженню тексту і речення.

Як свідчать наведені приклади, модальна інтерпретація простих речень, що мають форму дійсного способу, допускає приписування їм не тільки й не стільки функції відбиття дійсності, скільки функції передавання внутрішнього світу мовця, його думки. Це банальне з огляду на вражаючу кількість визначень речення, в яких за основу взято ідею, що речення передає закінчену думку, певним чином суперечить твердженням про речення як основну синтаксичну одиницю, що позначає ситуацію²⁸, і визначенням функцій дійсного способу, якому звичайно приписується функція відображення дійсності.

Зміна об'єкта дослідження, перехід до реальної мовної системи — розгляду речень у мовленні — суттєво змінює уявлення про сутність категорії модальності. У цьому ракурсі опису у витлумаченні категорії модальності зникає протиставлення суб'єктивного й об'єктивного як двох різновидів модальності. Як зазначав Ю. С. Степанов, спираючись на ряд пізніх праць В. В. Виноградова, «з погляду семіологічної граматики модальність за змістом не є ні суб'єктивною, ні об'єктивною категорією, вона є категорією об'єктивно-відносною. Модальність є представленням дійсності з погляду суб'єкта мовлення — “я” мовця»²⁹.

Близькою до цих поглядів була і позиція О. С. Мельничука, який, хоч і не вдавався до критичного аналізу стану вивчення модальності, в інтерпретації цієї категорії демонструє намагання відійти від спрощеного протиставлення об'єктивного й суб'єктивного в реченнєвій і модальній семантиці. Це знаходить вираження в тому, що він не використовує поділу модальності на об'єктивну й суб'єктивну, у його визначеннях речення й модальності постійно зустрічаються

²⁸ Українська мова : Енциклопедія.— С. 548.

²⁹ Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения.— М., 1981.— С. 241–242.

вказівки на наявність у відображенні дійсності суб'єктивного чинника. «Модальне оформлення речення, — зазначає вчений, — безпосередньо відображає залежний від погляду суб'єкта мовлення (мовця) конкретний характер співвіднесеності основного змісту речення, тобто позначуваної реченням думки або іншого акту свідомості, з відображуваним або зображуваним у цьому змісті моментом дійсності»³⁰.

У наведеній цитаті особливо важливе значення для пропонованої нами концепції модальності мають положення, що суб'єктивно-модальні відношення обов'язкові для всіх речень. Саме суб'єктивний чинник, який розглядається нами як обов'язковий компонент висловлювання, і створює умови для функціонування речення як мовного знака, адже, як справедливо відзначає С. Г. Ільєнко, «...співвіднесеність “об'єктивна дійсність” — “зміст речення” невідворотно зумовлює наявність третьої (проміжної) ланки, а саме творця цієї співвіднесеності, інформатора, тобто наявність мовця. Таким чином, створюється природна триада “об'єктивна реальність — інформатор — зміст речення”»³¹.

Усе зазначене дає підстави для інтерпретації модальності як категорії, що виражає спосіб ментально-чуттєвого відображення дійсності. Кількість таких способів досить значна й різноманітна. Це можуть бути відчуття, наприклад, зорові, слухові, тактильні, смакові. Відповідно до змісту речення мовець може експлікувати той чи інший різновид чуттєвого сприйняття, який і є тією суб'єктивною «прокладкою» між змістом речення і дійсністю. Для речення *Яблуко солодке* актуальною може бути інформація про те, що ознака *солодкий* є відбиттям смакових відчуттів мовця. У такому разі мовець скаже не просто *Яблуко солодке*, а зазначить — *Я відчуваю на смак, що яблуко солодке*, і не скаже *Я чую (вухами), що яблуко солодке* чи *Я бачу (очима), що яблуко солодке*. Навпаки, зміст речення *Хлопчик малює* не може бути інтерпретований через модальність смакового відчуття, для нього релевантними будуть модальності зорового або, рідше, слухового сприйняття: *Я бачу, чую, що хлопчик малює*. Зміст цього речення може пов'язуватися з дійсністю і через різноманітні ментальні вияви: *знати, пам'ятати, вважати, припускати, вірити, бути переконаним* тощо. Характер цього психічного складника визначає зміст речення, контекст і навіть дискурс.

Як бачимо, таке розуміння модальності повністю співзвучне з підходами Ш. Баллі, який відзначав наявність у реченні двох частин: модусу і диктуму. За собом експлікації цих обов'язкових для будь-якого речення частин є складно-підрядні речення з підрядними з'ясувальними: модус у них експлікується головною частиною, а диктум — підрядною.

Співзвучним з думками Ш. Баллі є й положення запропонованого погляду на категорію модальності, яке полягає в тому, що категорія модальності як відношення змісту речення до ментальності і почуттів мовця властива всім реченням, вона є, використовуючи образне визначення Ш. Баллі, «душею речення», «не можна, — наголошував він, — надавати значення речення висловленню, якщо в ньому не виявлено хоч яке-небудь вираження модальності»³². Цим запропонований погляд на модальність відрізняється від традиційного підходу, де ознака облігаторності приписується лише об'єктивній модальності, суб'єктивна ж

³⁰ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення.— К., 1966.— С. 49.

³¹ Ільєнко С. Г. Персоналізація як важливіша сторона категорії предикативності // Теоретическіе проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков.— Ленинград, 1975.— С. 156.

³² Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.— М., 1955.— С. 44.

модальність характеризується як факультативне явище. Як справедливо зазначає Г. Я. Солганик, характеризуючи суб'єктивну модальність, «важко погодитися з тим, що вона (суб'єктивна модальність. — В. Б., В. М.) є необов'язковим компонентом речення-висловлення. <...> Як і об'єктивна модальність, суб'єктивна модальність є обов'язковою ознакою не тільки речення-висловлення, але й інших синтаксичних одиниць»³³.

У складі речень у слов'янських мовах виділяємо два типи модальності: модальності доцентрові й модальності відцентрові. Формальною ознакою перших є те, що вони супроводжують присудки переважно в дійсному способі, об'єднують сукупність ментально-чуттєвих виявів мовця, спрямованих на відтворення ним навколишньої дійсності (*бачити, чути, відчувати, знати, пам'ятати, припускати* тощо), експлікуються в головній частині речень з *що*-підрядними з'ясувальними.

Відцентрові модальності спостерігаються при присудках у наказовому способі і позначають сукупність ментально-чуттєвих виявів мовця, що передають його вольові прояви (*наказувати, вимагати, просити, молити* тощо). Вони експлікуються в головній частині речень з *щоб*-підрядними з'ясувальними: *Принесіть води = Я вимагаю, щоб ви принесли води.*

Модальність як семантичний складник речення зазвичай має прихований характер, рідше вона експлікується в складнопідрядних реченнях із підрядними з'ясувальними, у вигляді вставних слів, словосполучень і речень. Нерідко для встановлення конкретного модального значення необхідно вийти за межі речення на рівень тексту і навіть дискурсу.

У випадку, коли речення вилучається з мовлення й аналізується як окрема одиниця, без спеціальних формальних показників, якими є вставні одиниці, модальні частки тощо, встановити конкретне модальне значення речення стає неможливим: звертаючись до визначення модусу, сформульованого Ш. Баллі, можна метафорично сказати, що поза живим мовленням речення втрачає свою душу.

Розуміння модальності як категорії, що описує способи ментально-чуттєвого відбиття дійсності або ж її ментально-чуттєвого моделювання, означає наявність у ній двох блоків інформації, що додається до диктальної частини. Перший відносить зміст висловлення до тієї чи іншої сфери ментально-чуттєвої діяльності мовця (*я бачу, чую, знаю, вважаю, вірю, уявляю, бажаю* тощо). Друга частина містить інформацію про буттєвість висловленого в навколишній дійсності (доцентрові модальності) або ж тільки у свідомості мовця (відцентрові модальності).

Категорія модальності характеризує спосіб створення ментально-чуттєвої картини світу і відповідно до цього типу — відношення цієї картини світу, вираженої в диктальній частині, до дійсності. Отже, запропонований підхід спирається на розгляд двох семантичних частин у характеристиці речення: лівої, що описує ментально-чуттєву основу його формування, і праву, яка впливає з особливостей когнітивних характеристик лівої і встановлює тип відношення диктуму до дійсності. Таке визначення модальності дозволяє об'єднати в межах єдиної категорії явища, які в рамках вузького підходу відносилися до об'єктивної і суб'єктивної модальності, до модальності дійсного й ірреального способів.

Як уже зазначалося, коло різновидів доцентрової модальності досить велике. До цього типу модальності належать як модальності відчуттів, які пов'язані з без-

³³ Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса. — М., 2010. — С. 6–7.

посереднім відбиттям дійсності, так і різні модальності ментальної діяльності, які не завжди можуть бути інтерпретовані як такі, що налаштовані на відбиття дійсності. Наприклад, доцентровий тип модальності формують і модальність знання, яка найбільше налаштована на ідею відбиття навколишньої дійсності, і модальності віри, переконання, припущення, планування тощо, які в своїй основі тяжіють до створення ідеальної моделі дійсності. Зокрема, модальності планування й передбачення зазначену властивість моделювання послідовно реалізують у реченні формами майбутнього часу. Граматичний устрій слов'янських мов об'єднує ці різні за своїми властивостями когнітивні вияви мовця в один модальний клас, як об'єднує в одну парадигму і речення з предикатами в минулому, теперішньому і майбутньому часі, незважаючи на суттєві розбіжності в буттєвості позначуваних ними ситуацій. Наприклад, у реченні *Хлопчик читає* залежно від контексту можуть бути виділені всі з перерахованих модальностей: *Я бачу, чую, відчуваю, знаю, вірю, переконаний, припускаю, планую, передбачаю, що хлопчик читає*. Причина такого об'єднання прихована в тому, що в досліджуваних мовах зазначені когнітивні вияви мають одну спільну рису, яка набула й граматичного закріплення. Це презумпція істинності змісту цих психічних процесів, відповідності змісту позначеної в реченні когнітивної операції дійсності. Засобом вираження цього зв'язку, ідеї істинності найрізноманітніших ментальних виявів мовця, виступає приховане дієслово *бути*. Таким чином, ідея буття в реченні реалізується двічі: у першому випадку вона використовується для ствердження наявності в суб'єкта речення певної предикативної ознаки, орієнтованої в часі до моменту мовлення, у другому, що безпосередньо стосується зв'язків модальності і предикативно оформленого диктуму, застосовується для реалізації презумпції істинності ментальних побудов, їх відповідності реальній дійсності.

Про наявність такої «сокровенної зв'язки» у працях, присвячених модальності, згадується нечасто, хоч її роль у поясненні категорії модальності важко переоцінити. На це, зокрема, вказував ще Е. Бенвеніст, який зазначав: «У середині стверджувального висловлення дієслово виконує подвійну функцію: функцію зв'язку (*function cohesive*), яка полягає в організації елементів висловлення в єдину закінчену структуру; й функцію ствердження існування (*function assertive*), що надає висловленню предикат реальності»³⁴. Характеризуючи функцію ствердження існування, Е. Бенвеніст зауважив: «До граматичного зв'язку, що об'єднує члени висловлення, імпліцитно додається “це є!”, яке встановлює зв'язок між мовним рядом і системою дійсності»³⁵.

У реченнях ця «сокровенна зв'язка» зазвичай є прихованою, про наявність презумпції, що мовно-ментальна модель відповідає фактам дійсності, свідчить низка непрямих фактів. Одним із прикладів виявлення прихованої зв'язки можуть бути і речення на зразок *Буває, що...: Він, буває, ходить — Буває, що він ходить*.

Таким чином, речення з доцентровими модальностями й диктальною частиною в дійсному способі схематично можна подати в такому вигляді: модальна інформація (*Я бачу, чую, знаю, пам'ятаю, вважаю, припускаю, вірю* тощо), що *це* (предикативно оформлена інформація про зміст ментального вияву мовця) *є*. Наведені природні речення типу *Я бачу, що це є* також виступають свідченням існування в реченні презумпції буттєвості в навколишній дійсності того, що має ментальне вираження.

³⁴ Бенвеніст Е. Общая лингвистика.— М., 1974.— С. 170.

³⁵ Там же.

У реченнях із відцентровими модальностями, в яких мовець висловлює своє волевиявлення, предикативно оформлена диктальна інформація про зміст волевиявлення не має ознак буттєвості в навколишній дійсності. Схематично ці речення можна представити в такому вигляді: модальна інформація (*Я вимагаю, прошу, наказую* тощо), *щоб це* (предикативно оформлена інформація про зміст ментального вияву мовця) *було*.

Отже, наведені спостереження над синонімічними зв'язками простих і складних речень з підрядними з'ясувальними засвідчують, що слов'янські мови мають розгалужену систему вираження модальних значень з різним ступенем їх експлікації. Найпрозоріше модальність передають складні речення з підрядними з'ясувальними: їхня головна частина містить інформацію про належність ментально-чуттєвої операції мовцеві, про що свідчить уживання займенника *я*. Тут також позначається різновид операції (*бачити, чути, відчувати, знати, пам'ятати, вважати, припускати, передбачати* тощо), а також фіксується час її здійснення, який збігається з моментом мовлення, про що свідчить використання предикатив у формі теперішнього часу. Підрядні частини передають інформацію про зміст тієї чи іншої мисленнєвої дії.

У випадках, коли підрядна частина вводиться сполучником *що*, як було показано вище, реалізується доцентровий тип модальності. Найчастотнішою формою присудка при цьому є дійсний спосіб, напр.: *Я бачу (знаю, припускаю, переконаний), що хлопчик читає*. Однак дійсним способом репертуар оформлення присудків підрядної частини не обмежується. Тут можливе використання й умовного способу, напр.: *Я бачу (знаю, припускаю, переконаний), що хлопчик читав би*. Таким чином, речення з доцентровим типом модальності налаштовані на передачу не тільки реальних, а й можливих ситуацій. Тому виділений доцентровий тип модальності не можна вважати відповідником поняття «індикативна модальність», яка пов'язується з реченнями в дійсному способі, не перебуває він також і в площині протиставлення реального й ірреального.

У разі імпліцитного вираження інформації про характер ментально-чуттєвих операцій, що лежать в основі висловлення, показником типу модальності стає категорія синтаксичного способу. У простих реченнях про доцентровий тип модальності свідчать присудки в дійсному й умовному способах (*Хлопчик читає, Хлопчик читав би*). Про доцентровий тип модальності можна іноді говорити й у випадках речень із присудком, що має форму бажального способу: *Читав би хлопчик = Я знаю, що буде добре, якщо хлопчик буде читати*. Як видно з наведеної трансформації, такі речення вказують на знання мовцем того, що названа ситуація належить до розряду позитивних. Однак речення *Читав би хлопчик* може мати й інше прочитання, виступаючи як порада: *Я раджу, щоб хлопчик читав*. У такому разі це просте речення демонструватиме відцентровий тип модальності.

Багату й різноманітну палітру відношень між предикативно оформленими частинами і модальністю демонструють складні речення. Вони можуть поєднувати в своєму складі частини з одним і різними типами модальності, а також можуть демонструвати випадки, коли модальна характеристика стосується не кожної частини окремо, а всього речення в цілому. Останнє спостерігаємо, зокрема, в реченнях із підрядними умовними. Так, у реченні *Якщо б принесли книжки, хлопчик читав би* не можна надати модальних характеристик, наприклад знання, ні першій, ні другій частині, у таких реченнях мовець стверджує своє знання наявності зв'язку між двома ситуаціями. Отже, в цих реченнях їхні складники предикативні, але не модальні.

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, які приєднуються до головної частини сполучником *щоб*, демонструють відцентровий тип модальності й виявляють співвідносність із простими реченнями з присудками в наказовому способі, а іноді, коли передається порада, — в бажальному способі.

Як уже зазначалося, між складнопідрядними реченнями з підрядними з'ясувальними і реченнями, в яких конкретна модальна семантика є прихованою, існують відношення синонімії: всі складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, можливо, з певною втратою модальної визначеності, можна трансформувати, наприклад, у прості речення. Як правило, допустимою є й зворотна трансформація, хоча тут спостерігаються певні обмеження.

Неможливість приписати ту чи іншу модальну характеристику стосується деяких речень, у яких суб'єктом дії є мовець. У когнітивному плані ці «*я*»-речення виразно протиставлені «*він*»-реченням, у яких ідеться про 3-ю особу, і «*ти*»-реченням, які характеризують вияви 2-ї особи. Пор. неприродність модальних експлікацій речень *Я йду, Я пишу* — **Я бачу, відчуваю, знаю, що я йду; *Я бачу, відчуваю, знаю, що я пишу* і звичайність речень типу *Я бачу, відчуваю, знаю, що він йде, пише; Я бачу, відчуваю, знаю, що ти йдеш, пишеш*. Причина цього обмеження прихована в наявному протиріччі між семантикою доцентрової модальності, яка передбачає, що диктальна інформація орієнтована на ментально-чуттєве відбиття мовцем зовнішнього щодо нього світу, і змістом речення, в якому виконувани мовцем дії контролюються ним самим. Саме про таку причину незвичності речень на зразок **Я бачу, відчуваю, знаю, що я йду; *Я бачу, відчуваю, знаю, що я пишу* свідчить те, що вони можуть бути інтерпретовані як допустимі, якщо виступають засобом відбиття неконтрольованих учинків мовця, які відбуваються поза його свідомістю. Підтвердженням такого погляду є й більша звичність речень на зразок *Я відчуваю, знаю, що я падаю, що я забуваю віри*, у яких уживаються предикати процесу, що позначають неактивні, неконтрольовані вияви суб'єкта. Досить звичною є модальна експлікація і в реченнях із предикатами неспецифічної дії: *Я завдаю тобі клопоту* — *Я знаю, відчуваю, що завдаю тобі клопоту*.

Особливості семантики «*я*»-речень зумовлюють їхнє обмежене використання і в реченнях з відцентровим типом модальності. Це виявляється у відсутності форм наказового способу для 1-ї особи, що відбиває заборону примушувати самого себе до певної дії, у можливості лише опосередкованого, непрямого спонукання до появи ситуацій, суб'єктом яких є сам мовець: *Нехай я йду*.

Формальними показниками, які дозволяють у межах виділених типів приписати реченню ту чи іншу конкретну модальність, виступають вставні одиниці і модальні частки, напр.: *Хлопчик, мабуть, читає* = *Я припускаю, що хлопчик читає* — модальність припущення; *Хлопчик, звичайно, читає* = *Я переконаний, що хлопчик читає* — модальність переконання; *Чи читає хлопчик!* = *Я сумніваюся, що хлопчик читає* — модальність сумніву.

Названі формальні показники дозволяють експлікувати модальність речення навіть тоді, коли воно розглядається у відриві від контексту або ж у деяких різновидах текстів, у яких постать оповідача-творця тексту не виявляється.

Крім способу, що визначає модальний тип речення, а також модальних слів і часток, які інформують про відношення його змісту до конкретної ментально-чуттєвої дії мовця (почуття, знання, віра, здогадка, сумнів, переконання тощо), визначення модальності як когнітивної категорії може спиратися й на семантику

предикатів, використаних у реченні, на їхню часову форму. Звернімося, наприклад, до вірша О. С. Пушкіна «На холмах Грузії»:

- (1) На холмах Грузии лежит ночная мгла;
- (2) Шумит Арагва предо мною.
- (3) Мне грустно и легко,
- (4) печаль моя светла.

У ньому перше речення *На холмах Грузії лежить ночная мгла* передбачає модальність зорового сприйняття, друге — слухового сприйняття, третє передає внутрішнє відчуття, четверте ж речення є логічним висновком, оцінкою душевного стану.

Визначення модальності може ґрунтуватися й на позареченневій інформації, виходити з контексту або навіть дискурсу. Наприклад, у поемі «Евгеній Онегин» О. С. Пушкіна рядки *Татьяна в лес; медведь за ней...* стають зрозумілими на тлі попередніх: *И снится чудный сон Татьяне. / Ей снится, будто бы она / Идет по снеговой поляне.*

У згадуваній вище поемі Т. Г. Шевченка «Сон» модальна інформація міститься в самій назві твору, вона у вигляді модусу *Мені снилося*, що супроводжує всі речення, в яких ідеться про зміст сновидіння. У вірші Лесі Українки «Віче» таку модальну функцію щодо всього змісту твору, крім останнього рядка, виконує слово *спогад*, пор.: *Ось і тепер постав дитячий спогад....* Взаємодія назви й окремих модально навантажених речень спостерігаємо й у вірші «Мрії в бурю»:

Рипить сніжок, співає полозок,
санки летять під білії намети
ялин лапятих, поміж колонади
струнких, поважних сосен, через ріки,
у сталь заковані. Шугає вітер,
а сніжні зорі все мені цілкують
чоло гаряче.

Якщо розглядати цю цитату відірвано від контексту, то в рамках традиційної інтерпретації модальності, і зокрема дійсного способу, можна говорити, що в ній відбито реальну дійсність. Однак урахування змісту вірша, попереднього речення *Здається, мов би мчу я у санках по сніговім шляху...* змушує зробити висновок, що тут ідеться про уяву письменниці.

Поглиблення модального аналізу, пов'язаного з визначенням семантики використаних у цитаті предикатів, дозволяє дати таку формалізовану модель думок і почуттів, відбитих у вірші:

Мені здається, що я чую, що рипить сніжок, що я чую, що полозок, як мені здається, співає, що я бачу, що санки летять під білії намети ялин лапятих, поміж колонади струнких сосен, які мені здаються поважними, через ріки, які мені здаються у сталь закованими. Мені здається, що я відчуваю, що шугає вітер, що я відчуваю, що сніжні зорі, як мені здається, все мені цілкують чоло гаряче.

Наведена схема, в якій метафори, що, безперечно, є модальним різновидом, описані дещо спрощено — за допомогою модального оператора *мені здається*, вона може набути подальшої деталізації, зокрема із залученням способів формалізації семантики метафор і порівнянь.

З погляду читача інтерпретація когнітивної модальності розглянутого уривка матиме такий вигляд:

Я вважаю, що автору здається, що він чує, що рипить сніжок, що він чує, що полозок, як йому здається, співає, що він бачить, що санки летять під білії намети ялин лапятих, поміж колонади струнких сосен, які йому здаються поважними, через ріки, які йому здаються у

сталь закованими. Йому здається, що він відчуває, що шугає вітер, що він відчуває, що сніжні зорі, як йому здається, все йому цілують чоло гаряче.

Подібні інтерпретації, які, можливо, не так ментально акцентувані, ми повсякденно використовуємо в спілкуванні.

Як свідчить аналіз мовного матеріалу, ступінь прозорості модальної семантики в різних стилях і мовленнєвих жанрах далеко не однаковий, оскільки в різних стилях і мовленнєвих жанрах неоднаковим є співвідношення допустимих конвенційних і неконвенційних дій мовця, а також спостерігається різноманітність можливих тактик мовної поведінки, а отже, й свободи мовця в реалізації свого ментального світу. На сучасному етапі розвитку мови можна спостерігати ситуацію, коли мова «пропонує» дискурсивному суб'єкту набір модальних рамок, які вона вже сформувала. Помилка у виборі модальної рамки призводить до порушення норм комунікативної поведінки й може вказувати на низький рівень комунікативної компетенції.

Найпростішим є встановлення модальних значень в уснорозмовному стилі. Тут спостерігаються різноманітні малюнки, утворювані реченнями, що передають як чуттєву, так і ментальну діяльність мовця. Факторів, що впливають на переважання тих чи інших речень, виявляється досить багато: це й мета мовної діяльності, й часова співвіднесеність повідомлюваного з моментом мовлення, і тематика розмови тощо. Наприклад, розгляд наукових проблем передбачає абсолютне домінування висловлень, що відбивають модальність знання.

Ступінь точності відтворення модальності висловлень може варіюватися. Наприклад, самоаналіз мовцем сформованого ним тексту дозволяє йому легко усувати модальну багатозначність синтаксичних способів і маркувати всі висловлення щодо їхньої належності до того чи іншого різновиду своєї ментально-чуттєвої діяльності.

Наведемо простий приклад, одержаний шляхом запису розмови, яка стосувалася видання збірника матеріалів конференції:

- (5) Ви не проти, щоб ми давали на макетування збірник частинами?
- (6) Я зараз готовий віддати десь третину.

(Відповідь видавця, що він хотів би розпочати роботу з цілим текстом, що зараз можна почати роботу над обкладинкою, що встигне зробити тираж).

- (7) Ну, слава Богу, тоді треба в першу чергу думати над дизайном.
- (8) Ми знайдемо ідею.
- (9) А вам, знаю, тут досвіду достатньо.
- (10) Хоча з «Біллю» ми вам понабридали.
- (11) Значить, сьогодні в нас...
- (12) А на календарі в мене ще п'яте.

Модальна експлікація в наведеному фрагменті для речення (5) матиме вигляд *Я хочу знати*, речення (6) демонструє обмеження щодо можливості експлікації модальності, характерне для «я»-речень, для речення (7) властива модальність рішення *Я вважаю, що*, у реченні (8) з'являється модальність планування *Я планую, що*, у реченні (9), як видно зі вставного слова *знаю*, представлена модальність знання *Я знаю, що*, речення (10) демонструє спогад *Я пригадую, що*, речення (11) передає модальність знання *Я знаю, що*, і, нарешті, в останньому реченні (12) спостерігається модальність зорового сприйняття *Я бачу, що*.

Важчим є подолання багатозначності синтаксичних способів у мові співрозмовника або третьої особи. Крім мовних ознак, які традиційно належать до засобів передавання суб'єктивної модальності, крім урахування предикатної семан-

тики й часових характеристик присудка важливого значення набуває знання контексту й, ширше, дискурсу. Мабуть, мовний досвід кожного дає багатий набір фактів, коли, не почувши якогось фрагменту розмови, ми не можемо з'ясувати, про що йдеться. Тоді ми ставимо запитання, які часто стосуються саме модального боку почутої інформації: *Коли це з тобою таке трапилося?* — і чуємо, наприклад, відповідь: *Я розповідаю сон.*

Складнішою в межах уснорозмовного стилю є інтерпретація мови фольклору, в якій переважній більшості текстів притаманна семантика переповідності, що, власне, й визначає специфіку фольклору. Наприклад, звернення до текстів казок показує, що в них зникають характерні для усної діалогічної мови засоби вираження належності диктальної інформації до тієї чи іншої сфери ментально-чуттєвої діяльності мовця. Одним з різновидів цих засобів є вставні слова і конструкції, зокрема й такі, що передають можливість, необхідність.

Ця особливість мови казок демонструє провідну тенденцію відтворення казкових сюжетів, яка полягає в униканні виявів авторського «я» під час розповіді казки, у відмежуванні світу казки, що досягається і казковими зачинами, від світу оповідача. Вона ж зумовлює підтримку деяких мовних рис, властивих казці. До них, зокрема, належить використання форм на зразок *йшов йшов, думав думав, їхав їхав* на позначення тривалої дії, оскільки такі утворення порівняно з конструкціями з прислівником *довго* (*довго йшов, думав, їхав*), що мають оцінність, а відтак і елемент суб'єктивності, більше відповідають меті авторської відстороненої оповіді.

Відсторонення оповідача значно підвищує в казці частку речень, які передають дії персонажів, а також різноманітні діалоги. Наприклад, розгляд героїко-фантастичних казок засвідчує, що всі вони орієнтовані на передавання того, що можна побачити чи почути, речення в них будуються за допомогою предикатив-результативів, денотати яких лежать на часовій осі. Винятками з цього правила, пов'язаними з описом внутрішнього світу персонажів, виступають порівняно нечастотні речення на зразок: «Так подумав собі раз, удруге і вирішив, що чекати далі вже не годен, оженився без батька»³⁶; «Довго не наважувався, що робити. А потім таки досудив, що йде, хоч і не знає, де ота держава»³⁷.

Розглянутим текстам зовсім не властиві будь-які авторські оцінки персонажів чи їхніх учинків, коментарі до тексту казок, відсутні тут і нетрадиційні епітети, порівняння, видозмінені фразеологічні звороти, не спостерігається також метафоризації. Казка досягає свого впливу через розподіл персонажів на хороших і поганих, учинків гідних і негідних. Зазначена особливість традиційної казки помітно відрізняє народні казки від казок авторських, а також казок, текст яких модифікується введенням авторського «я». На одну з форм такої модифікації вказував В. М. Русанівський, аналізуючи казки у виконанні Ю. Ярмиша: «На що значно багатші Ярмишеві казки, — це на літературні ремінісценції. У них трансформувалися відомі висловлення знаменитих осіб..., і натяки на знайомство із світовою літературною класикою..., і обігрування сентенцій і сюжетів з російської та української художньої творчості... Автор не тільки повторює (чи скоріше згадує) відомі афоризми, але й здобувається на власні»³⁸.

З художньо-белетристичних жанрів найвиразніше й найпрозоріше модальна семантика виявляється в драмі й ліриці. Остання, на відміну від драми, що орієн-

³⁶ Героїко-фантастичні казки.— К., 1984.— С. 127.

³⁷ Там же.— С. 163.

³⁸ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей // Мовознавство.— 2006.— № 5.— С. 13–14..

тована на імітацію розмовного мовлення, демонструє складніші й різноманітніші вияви модальної семантики.

Інші писемні стилі засвідчують здатність до експлікації модальної семантики текстів залежно від ступеня вияву в них мовця — вона досить виразна в епістолярному жанрі, у мемуарах, і майже непомітна через свою одноманітність у науковому й офіційно-діловому стилях.

Зупинимося, наприклад, на епістолярному жанрі. Специфіка його полягає в тому, що це особлива форма ведення діалогу. Особливість листа як мовленнєвого жанру полягає насамперед у постійній присутності авторського «я».

Проаналізуємо принципи модальної організації епістолярного тексту на прикладі листа В. Стуса до А. С. Малишка³⁹.

Характерною рисою листа, яка відбиває типову особливість епістолярного жанру, є значна кількість у ньому «я»-речень, які розкривають зміст дій, думок і почуттів автора. Вони, як правило, не допускають модальних експлікацій, а тому сприймаються як безпосереднє відтворення буття автора листа. Поширеність таких речень суттєво впливає на сприйняття тексту як дуже щирого. Ця тональність щирості утверджується вже першим реченням

1. *Звертаюсь до Вас за порадою*

(тут і далі в прикладах цифрою позначено порядковий номер речення в тексті) і продовжується за допомогою «я»-речень протягом усього листа:

3. *Інколи, зосереджуючись на однотипних враженнях від навколишнього, шукаючи кінцевих результатів дуже стрімкого процесу денационалізації значної частини українців, відчуваєш, що це — божевілля, що це — трагедія, якої лише інколи не почуваш в силу притаманної нам (як національної риси) байдужості і, може, трохи релігійної віри в те, що все йде на краще;*
4. *І тоді згадуєш одного поета, здається, Расула Гамзатова, котрий в рамках ортодоксальних все ж прохопився зі своїм затаєним: коли його мова зникне завтра, він волів би померти сьогодні;* 46. *Я чомусь вірю людям.*

Текст листа В. Стуса за своєю модальною структурою чітко поділяється на три частини.

Перша частина становить єдність з модальностями «Я знаю», «Я пам'ятаю», наприклад:

8. *Донецьк — місто чисто російське (чи майже чисто російське), я взяв призначення на роботу в глибину Україну — на Кіровоградчину, хоч і відчуваю, що це моя безсилість, що це — утеча. — 'Я знаю, що Донецьк — місто російське; я вважаю, що мій від'їзд на Кіровоградчину — це втеча'; 16. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. — 'Я знаю, що є достатнім, щоб батьки зробили усну заяву, щоб діти не вивчали їх мови'.*

Наступна частина — це речення з домінуючими модальностями «Я вважаю», «Я припускаю». «Я переконаний»:

31. *Чи не діждем ми того, що співиці стануть Україною? — 'Я припускаю, що ми діждем до того, коли на Україні українськими будуть лише співиці'; 34. Як можна далі ждати? — 'Я вважаю, що далі чекати не можна'; 42. А пояснення — то ж не вихід, воно нічого не змінює. — 'Я вважаю, що пояснення нічого не змінює'; 59. Даремно сумувати в горі; здаються божевільними радіння, коли над головою навис меч. — 'Я вважаю, що зараз не час для суму і радіння'; 67. Індія звільнилася на гандизмові, який став масовим. — 'Я вважаю, що Індія звільнилася, тому, що в ній був гандизм'.*

Наступна частина — це текст із семантичною експлікацією на зразок «Я хочу (прошу)». Ця частина починається закликом, вираженим формою імператива:

³⁹ Стус В. До А. С. Малишка // Твори : У 4 т. — Л., 1994. — Т. 4. — С. 370–374.

74. *Зрозумійте мене, будь ласка.* — 'Я хочу, щоб Ви мене зрозуміли'; 76. *Не гнівіться, що Вам адресую свій перший зойк.* — 'Я хочу, щоб Ви на мене не гнівалися'; 78. *Коли є змога — дайте, прошу, хоч яку-небудь відповідь.* — 'Я хочу, щоб Ви мені відповіли'.

Ці форми імператива (*скажіть, зрозумійте, не гнівіться, вибачайте, дайте*), серед яких семантичною домінантою виступає лексема *зрозумійте*, передають не вимогу, а прохання, оскільки дискурс дає можливість стверджувати, що автор тексту чітко усвідомлює свою роль у цьому діалозі, він займає позицію нижчу за адресата мовлення, причому це не тимчасова нижча позиція, а постійна, оскільки тут маємо рольову пару «учень (автор) — учитель (адресат)»⁴⁰.

Структура визначених частин, звичайно, вміщує й інші елементи, які можна кваліфікувати як периферійні явища основних типів модальних значень. Зокрема, у першій частині на зразок «Я знаю» зустрічаємо приклади речень з іншою модальною структурою:

17. *Хіба це не гонашний театр — з горілкою і шароварами?* — 'Я переконаний, що все це — гонашний театр' = 'Я вважаю, що не можна заперечувати, що все це — гонашний театр'.

У другій частині тексту з модальністю «Я вважаю» зустрічаємо речення типу «Я знаю»:

40. *Адже ми не пруси, не полаби, адже нас за 40 мільйонів.* — 'Я знаю, що нас за 40 мільйонів'.

Особливість прагматики аналізованого листа полягає в тому, що В. Стус шукає підтвердження правильності своїх думок з боку адресата, якого сам оцінює як вищого за рангом. Поет виявляє внутрішні сумніви, і цей стан непокоїть його. Він, звертаючись до А. Малишка, прагне їх розвіяти.

Проза демонструє надзвичайне різноманіття форм модальної побудови, і в більшості випадків її модальний устрій принципово інший порівняно з усним мовленням, мовою фольклору, драми, лірики. Як свідчать наші спостереження, особливим багатством форм відзначається роман. Цей жанр в усіх літературах пройшов тривалий шлях модального розвитку від «я»-оповідей, у яких автор є безпосереднім учасником подій, до текстів з анонімним оповідачем, який не асоціюється з образом письменника. Характеризуючи цю зміну, що приводить до модифікації модальності художнього мовлення порівняно з мовленням природним, Г. Я. Солганик зазначає: «Автор у художньому творі, як відомо, не говорить від власного імені. Пушкін — це не Онегін, Л. Толстой — не Левін або інші його герої. Автор може довіряти свої думки близькому персонажеві, але й у цьому випадку автор і герой не ототожнюються. Специфіка художнього твору полягає в тому, що безпосередньо оповідь ведуть оповідач або персонажі, що становлять створений письменником світ. І лише через цей світ, опосередковано письменник висловлює свої думки, своє ставлення до дійсності. Якщо ж йому стає тісно в рамках цього світу, якщо йому необхідно напряду звернутися до читача, на світ з'являються публіцистичні, ліричні відступи»⁴¹.

Пошуки шляхів модальної організації оповідання в російській літературі спостерігаються ще в XIX ст. Зокрема, у прозі О. С. Пушкіна бачимо цікаву для сучасного читача особливість. Його повісті об'єднуються єдиною назвою «Повести покойного Ивана Петровича Белкина» й передмовою, в якій читаємо:

⁴⁰ Про соціальні ролі учасників комунікативної ситуації див.: Мозгунов В. В. Влияние социальной роли участников коммуникативной ситуации на формирование модальной рамки диалога // VI Кирилло-Мефодиевские чтения : Материалы междунар. науч.-практ. конф. — Уфа, 2012. — С. 130–136.

⁴¹ Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса. — М., 2010. — С. 111.

«Взявшись хлопотать об издании Повестей И. П. Белкина, предлагаемых ныне публике, мы желали к оным присовокупить хоть краткое жизнеописание покойного автора...». Виникає законне запитання: чому О. С. Пушкін удається до подібної фальсифікації?

Таке саме запитання з'являється і щодо «Вечеров на хуторе близ Диканьки» М. В. Гоголя: чому тут дається підзаголовок «Повести, изданные Пасичником Рудым Паньком», а також передмова, підписана цим Рудим Паньком?

Можна було б припустити, що в такій неправді прихована певна літературна мода того часу. Однак порівняння зі світовим літературним процесом, з російською літературою кінця XVIII — початку XIX ст. змушує побачити в такому прийомі спробу подолати труднощі модального характеру: як повідомити про щось, чому не можна приписати модальності баченого, модальності особистої участі в описуваних подіях. Виходом з такої скрутною ситуації, яка передбачала початкову неправду (*Я спостерігав це*), стала менша неправда, пов'язана з «перенесенням відповідальності» на іншу особу, якій і приписувалося знання описуваного.

Елімінація оповідача-письменника і поява натомість невидимого, невідомого, повністю анонімного оповідача, який не лише заступає автора художнього тексту, а й набуває надзвичайних здібностей усезнання⁴², часто надає роману виражальних можливостей, які в принципі перебувають за межами можливостей чуттєвої і ментальної діяльності людини. Наприклад, для сучасного роману типовими є описи так званого внутрішнього світу персонажів з дуже складними переливами думок і почуттів, що, на жаль, а може, на щастя, не підвладне спостереженню чи ментальному моделюванню.

Цей прийом відтворення внутрішніх монологів у російській літературі почали використовувати О. С. Пушкін, Л. М. Толстой, Ф. М. Достоевський. Наведемо приклади цього неприродного проникнення в психіку персонажа, які не піддаються будь-якій модальній експлікації, з роману М. Булгакова «Мастер и Маргарита»:

«Кроме того, тут же на лестнице председателя, как удар,хватила мысль: “А как же попал в кабинет переводчик, если на дверях была печать?! И как он, Никанор Иванович, об этом не спросил?”»; «Буфетчик не знал, куда глаза девать, переминался с ноги на ногу и думал: “Ай да горничная у иностранца / Тьфу ты, пакость какая!”»; «Маргарита провожала глазами шествие, прислушиваясь к тому, как затихает вдали унылый турецкий барабан, выделяющий одно и то же “бумс, бумс, бумс”, и думала: “Какие странные похороны... И какая тоска от этого “бумса”! Ах, право, дьяволу бы я заложила душу, чтобы только узнать, жив он или нет?... Интересно знать, кого это хоронят с такими удивительными лицами”».

Запропонований когнітивний підхід до категорії модальності має значення не лише для лінгвістики, наприклад для теорії мовного розвитку, взаємодії мови і мислення, теорії стилів, для пояснення особливостей багатьох мовних категорій: категорії метафори, категорії вставленості, категорії називного теми, комунікативних типів речення, категорії предикативності тощо. Не викликає сумнівів його значний інтерпретаційний потенціал і для літературознавства, зокрема у дослідженні генези літературних жанрів, у формуванні типології стилів і літературних течій, у вивченні особливостей художнього твору, властивих йому тропів тощо. У контексті досліджень віртуалізації сучасного буття людини сформовані в статті підходи будуть цікавими й для філософів і психологів.

⁴² Там же.

V. M. BRITSYN, V. V. MOZGUNOV

COGNITIVE THEORY OF MODALITY IN ANTHROPOCENTRIC PARADIGM OF LANGUAGE DESCRIPTION (based on the Eastern Slavic literary discourse)

Anthropocentric paradigm of language description led to significant changes in the conceptual and terminology of linguistic research, caused a new interpretation of many basic linguistic categories, including categories of modality. The paper formulates a new cognitive theory of modality, demonstrates the possibility of its application in text analysis, declares its applicability to explain many features of linguistic categories: predictive category, category of metaphor, snterposing category etc.

Is debatable aspects of determining of the modality nature, proposed by V. V. Vinogradov, V. Z. Panfilov, A. V. Kolshanskyi et al.

Anthropocentric paradigm of linguistic research states at the 80-ies of the last century. Most definitely it is implemented on the material of Slavic languages lexical resources, in turn, the study of grammatical structure is at an early stage. However, by W. von Humboldt noted that language is not a product of activity, but the activity itself.

Real life language, speech is no less important object of study than the totality of language means, abstracted from speech. The defined category of subjective modality seems to be poorly delineated with the category of evaluation.

Submitted material exemplifies artificiality of modality's traditional concept, illustrates its internal contradictions. Modal interpretation of simple sentences in the indicative mood allows them not only and not so much a reflection of reality function, as transfer function of the inner world of the speaker.

Cognitive approach to the category of modality is important not only for linguistics, but also for the theory of language development, the interaction of language etc.

The approach to the category of modality is important not only for linguistics, for example, the theory of language development, interaction, language and thinking styles theory to explain the features of linguistic categories, including categories of metaphor. He has considerable potential for interpretive research in the field of literature, philosophy, psychology.

Key words: linguistics, anthropocentric paradigm, the category of modality, artistic discourse.